

ANAYASACILIK HAREKETLERİ, KAPİTALİZM VE OSMANLI

Ahmet ÖZKİRAZ *

Berkan HAMDEMİR **

Öz:

Bu çalışmadaki temel amaç, Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda başlayan ve özellikle hukuki alana hasredilen yenilik hareketlerinin neden başarıya ulaşamadığını tespit etmektir.

Çalışma bu amaçla insanlık tarihinin seyrinde yaşanan ve dönüm noktası olarak kabul edilen önemli gelişmeleri, bu gelişmelerin yarattığı yeni iktisat zihniyetini ve bu iktisat zihniyetinin devlet birey ilişkisi ve hukuk devleti bağlamında belirlediği yeni toplumsal kurumların ortaya çıkışını ve bu durum ile Osmanlı'daki anayasacılık hareketlerinin mukayeseli olarak incelenmesini kapsamaktadır.

Çalışma'da konu ile ilgili özellikle iktisat zihniyeti, iktisat ahlakı, modernizm, kapitalizm, burjuvazi ve anayasacılık hareketlerinin doğuşu ve gelişmesi konulu kitap, dergi ve makale gibi ikincil kaynaklar taranmış ve ulaşılan bilgiler yorumlanarak kullanılmıştır.

Çalışmanın genelinde elde edilen bulgular, iktisadi alanda yaşanan gelişmelerin mevcut iktisat zihniyetlerini değiştirdiği, değişen iktisat zihniyetlerinin ise yeni ekonomik sistemler oluşturduğu ve bu ekonomik sistemlerin de başta hukuk alanında olmak üzere kendine has kurumlar oluşturduğudur. Çalışmanın özelinde elde edilen bulgular ise Osmanlı Devleti'ndeki mevcut iktisat zihniyetinin, Batı'dakine benzer şekilde değişip dönüşmediği ve bu sebeple Osmanlı'da, Batı'daki gibi bir kapitalist sistem ve burjuva sınıfının oluşmadığı, ekonomik anlamda bu dönüşüm yaşanmadan kapitalist sisteme has hukuki kurumların ithal edilmeye çalışılmasının bu hukuki kurumları icat eden ve koruyan sınıfın yokluğundan dolayı yerleşip olgunlaşmamasına sebep olduğudur.

* Yrd.Doç.Dr, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ahmeto@gop.edu.tr

** Arş.Grv, Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi , Kamu Yönetimi Bölümü, bhamdemir@kafkas.edu.tr

Anahtar Kelimeler: İktisat Zihniyeti, İktisat Ahlakı, Modernizm, Anayasacılık Hareketleri

**CONSTITUTIONIST MOVEMENTS, CAPITALISM AND THE
OTTOMAN EMPIRE**

Abstract :

The history of mankind has been shaped by transition from hunting and gathering to settled life(i.e. to simple agricultural production), industrial revolution, the change that the technology created by this revolution brought in terms of cultivating land(transition to modern agriculture) and finally the emergence of modern capitalist system. This historical process came together with the conception of plus-product,which first emerged following the transition to settled life and then got completely set along with industrial revolution, and the issue of sharing this plus-product.

People used to earn their living by hunting and gathering in a process starting 2 million years ago(i.e. from Paleolithic Era) and continueing until 8000 AD(i.e. until Neolithic Era).This era came to an end with people's starting to grow food in addition to hunting and gathering. Later, Medieval economic mentality which had had a stable,idle and unrationalized understanding of economy dominated the life of economy for a long while. In the West was a process of transition and transformation -which got started by geographical discoveries that the adventurers of 15th and 16th centuries had made in the hope of seeing new places and obtaining unexpected wealth there ,and accelarated in 17th century ,and eventually peaked thanks to industrial revolution in 18th century. In this proces, a new mentality began to develop in the West.The name of this new mentality was the mentality of "profit" and "enterprise". Putting an end to Medieval mentality and expressing rationally earning money by means of using reasonable methods of production and commerce, this new rationalized mentality caused many a change in the fields of economy, sociality and law in the West.

Industrial revolution and capitalist system caused by a newly-shaped economic mentality in the West created a social class which was itself called 'bourgeoisie'. Having emerged in Europe following industrial revolution and capturing an important portion of production means, this dynamic class of capitalist system always acted in the incentive of defending itself against governmental power. As a result of this incentive, in the West, limiting state's power by individuals' rights and liberties, establishing basic rights and liberties in accordance with natural law theory and puttin them under a legal guarantee, constitutional state and constitutionist movements –as a way to realize these all- came into being.

The Ottoman Empire, on the other hand, did not experience these transitions and transformations being seen in the West. The chief reason to this was Medieval economic mentality being dominant in the Empire. Large land-ownership and sort of sovereignty based on this land-ownership, spirit of landlordship and nobility stemming from land-regime, economic system resulted from the fact that wealth was based upon land, dullness of commerce except for some certain districts, simple market guilds in towns, -different from active working mentality based upon conveyable wealth in modern times- inactive and slow understanding of wealth and value , and a mystical understanding of religion(Inwardness) which surrounded all these were of a classical economic mentality in Middle ages. The Otoman failed to transform this economic mentality into a Wester-like economic mentality. This condition has several various reasons such as phsical circumstances, 'inwardness' and political attitude of the state.

Since the Ottoman Empire failed to transform into capitalism, it was also not possible to mention a class of bourgeoisie. As a result, reformation movements in many fields-especially in those of military, government, law and education-failed owing to lacking of a social order(capitalist system) which would support. In the field of law , as in other fields, this condition hindered legal institutions peculiar to constitutional state to be established.

The main aim of this study is to determine why reformation movements, particularly in the field of law, that started in 18th century in the Ottoman Empire could not be successful.

Important developments regarded as turning points in the process of the history of mankind and new economic mentality which these developments yielded, and the emergence of new social institutions that this mentality determined in the context of state-individual relation and civil-state, and the comparison of the Ottoman's constitutionist movements to this contidion are in the scope of this study.

For the study, relevant books,magazines and articles on economic mentality, economic morality, modernism, bourgeoisie, capitalism, and emergence and development of constitutionist movements were scanned.And, obtained data was interperatively used.

Generally speaking, what have been found are the facts that developments in the field of economy change economic mentalities, that changed mentalities constitute new economic systems, and that those economic systems form institutions-particularly in the field of law- peculiar to themselves. Specifically speaking, what have been found are the facts that the existing economic mentality in the Ottoman did not transform so did that in the West, and that consequently a capitalist system and a class of bourgeoisie as in the West did

not come into being, and that attempts to import legal institutions peculiar to capitalist system without having economically experienced this transformation failed because of lacking of a class which would form and protect such legal institutions.

Keywords: Economic Mentality, Economic Morality, Modernism, Constitutionist Movements.

GİRİŞ

Hukuk, alelade bir yasama faaliyeti değildir. Hukuka sadece kural koyma, değiştirme ve bunları yürürlükten kaldırma faaliyetleriyle sınırlı olarak bakılırsa; bu anlayışla yapılacak araştırmalardan elde edilecek sonuçların da eksik kalması kuvvetle muhtemeldir. Bu nedendir ki sosyal bilimlerin; sosyoloji, tarih ve iktisat gibi disiplinlerine müracaat etmeden Osmanlı'daki anayasacılık hareketlerini, bu hareketlerin neden devamlılık arz etmediğini ve bu hareketlerin “devleti içinde bulunan kötü durumdan kurtarma” amacıyla yapılmış olmasına rağmen, neden bu amaca hizmet edemediğini isabetli bir şekilde izah edemeyiz. Salt bir hukukî bakış açısından sıyrılarak hem Osmanlı sosyo-ekonomik yapısına bakmak, hem de Batı'daki değişim ve dönüşüm sürecinin temel dinamiklerini tespit etmek, Batı'da filizlenen olgunlaşan anayasacılık hareketlerini hazırlayan ve sonuca ulaştıran temel etmenlerin Osmanlı'da mevcut olup olmadığını tespit etmek, Osmanlı'daki anayasal hareketler ile diğer alanlardaki yenilik hareketlerinin neden kendilerinden beklenen sonucu gerçekleştirmediğini daha doğru bir şekilde tespit etmek için elzemdir. Aksi takdirde yapılacak çalışma, zihni bir ameliye olmaktan ziyade, Osmanlıdaki anayasal hareketlerin, kronolojik olarak incelenmesinden öteye gitmeyecektir.

D) BATIDA KAPİTALİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.000.000 yıl öncesine (Paleolitik döneme) ait bulunan aletler, insanlığın avcılıkla ve toplayıcılıkla geçindiğini gösteriyor. 8.000 yılına (Neolitik döneme) kadar devam eden bu süreç, insanların artık, avcılık ve toplayıcılık yanında, gıda yetiştirmeye başlamalarıyla son buluyor. Şüphesiz ki göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş de bu gelişmenin zorunlu bir sonucu olarak ilk defa o dönemde görülmeye başlanıyor. Gıda toplamaktan ve avlanmaktan gıda üretimine geçiş, beraberinde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişikliklerin en önemlisi insanların kendi ihtiyaçlarından fazlasını üretmeye başlaması ile ortaya çıkan “artı ürün” kavramı ve bu kavramın toplumun kendi içerisinde ihtisaslaşması olgusunu doğurmasıdır. Kiray, bu artı ürünün toplumsal yapıda meydana getirdiği değişiklikleri ve yarattığı yeni kurumları şöyle izah etmektedir;

Üretim sadece ailelerin kendileri için olmaktan çıkınca bunların dağıtımı sorunlu bir fonksiyon olmuş ve bunun sonucunda ticaret ortaya çıkmıştır ... Artı ürünün artması, ulaştırma, dağıtma ve diğer ihtisaslaşmalar bir başka grubun bu fonksiyonları tanzim etmesini gerektirmiştir. İdare edenler ile edilenler ayrılıyor. Daha sonra mahkemeler ve vergi düzenleri ortaya çıkıyor. Örgütlenmiş din ortaya çıkıyor. Yerleşmeler arasında da farklılaşma oluyor; köy ortaya çıkıyor. Tarımsal üretimin yapıldığı yerlerle (köy) tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve her türlü üretimin kontrol edildiği, ticaretin yapıldığı, dinsel adamların yerleştiği yerler (şehir) birbirinden ayrılıyor.

Muhafaza edilmesi gereken servet, tarımsal artı ürün şehirlere aktarılmıştır. Savunma ve muhafaza etmek amacıyla şehirlerin etrafına surlar yapılmış ve bunları korumak için kurum olarak ordu geliyor. Surların ortaya çıkışı, artı ürünün kontrolünün ortaya çıkışı ile birlikte gerçekleşiyor (Kıray, 2006:177).

Gıda üretmekle beraber ortaya çıkan artı ürünün, 15. yüzyıla kadar Batı'da kontrol edilmiş şekline baktığımızda, saban ve öküze dayalı bir tarım toplumu ve bu toplumda toprağı işleyenler ile toprağı işleyenlerin ürettikleri ürünleri kontrol edenler olmak üzere iki farklı sınıfın toprağı kullandıklarını/kontrol ettiklerini görmekteyiz. Toprağı işleyenler, "serf" denen köylülerdir. Serflerin hem kendileri hem de işledikleri topraklar "lord"lara aittir. Serflerin ürettikleri üründen, bir sonraki hasat mevsimine kadar kendi geçimlerini sağlayacak, daha doğrusu sadece karınlarını doyurmaya yetecek kadarı, kendilerine bırakıldıktan sonra, ürün en alt kademedden başlayarak sırasıyla baronlar, lordlar, dükler, prensler ve krallar arasında "pay" edilirdi. Batı'da toprağı işleyenler ile bu işleme neticesinde elde edilen artı ürünü kontrol edenlerin varlığı, ikili bir sınıf yapısını beraberinde getirmiştir. Bu ikili yapıdan kaynaklanan toprak ve serfler üzerindeki "mülkiyet" ve "pay" kavgası aynı zamanda Batı'da sürekli mücadelelerin oluşu kralların uzun dönem merkezi devletler kuramamış olmasının da temel nedenidir (Kıray, 2006:191-192).

Batı için 15. ve 16. yüzyıl değişimin başladığı; 17 ve 18. yüzyıllar ise bu değişimin ivme kazandığı yıllar olmuştur. 18. yüzyılda İngiltere'de başlayıp, Batı Avrupa'da devam eden sanayi devrimi, beraberinde modern kapitalizmi de doğurmuştur (Özkiraz, 2000:153). Durgun, atıl ve rasyonelleşmemiş bir iktisat anlayışını barındıran ortaçağ iktisat zihniyeti, maceraperestlerin, yeni yerler görmek, buralarda beklenmedik servetler elde etmek, vurgun ve baskın gibi sıradan olmayan istek ve arzularıyla sona ermeye başlarken, merkantilizm ile birlikte Batı'da yeni bir ekonomik zihniyet filizlenmeye başlamıştır. Oluşmaya başlayan bu yeni zihniyetin adı "kâr" ve "teşebbüs" zihniyetidir. Kâr ve teşebbüs, kazanç isteğinden, servet isteğinden daha dar bir manayı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kazanç ve servet isteği, herhangi bir şekilde kazanıp zenginleşmeyi ifade ederken, kâr ve teşebbüs, makul üretim ve ticaret yollarını kullanmak suretiyle rasyonel bir şekilde para kazanmayı ifade etmektedir (Ülgener, 1981a:128-129). Ortaçağ iktisat zihniyetine son veren bu

rasyonelleşmiş kazanma hevesi, Batı'da 16. yüzyıldan itibaren muntazam bir ticarete, 18. yüzyılda da sanayi devrimine dönüşmüştür. Böylece, avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçiş ile ilk köklü değişimi yaşayan insanlık tarihi, sanayi devrimiyle ikinci köklü değişimi yaşamıştır.

Batı'daki değişim ve dönüşüm sürecinin önemli adımlarından biri de sanayi devrimiyle birlikte, gelişmiş aletlerin üretim sürecine katılması ve bu aletlerin üretim sürecinde kullanılmasıyla insanların doğayı işleme tarzında değişikliklerin meydana gelmesidir. Bahsi edilen değişikliklere bağlı olarak kırsal ve kentsel yaşam alanlarındaki nüfus oranları da değişmiştir. Sanayi devriminin sağladığı teknik girdiler, tarımsal üretim ile sıkı bir ilişki içerisinde olan kentsel nüfus oranını önemli ölçüde artırmıştır. Şöyle ki; köylü kesimin ürettiği ürün öncelikle kendi geçimini sağlamakta, artan ürün ise çeşitli mekanizmalarla şehirlere aktarılmaktadır. Saban ve öküz (basit teknolojiye) dayalı bu tarım sisteminde nüfusun yaklaşık yüzde sekseni kırsal alanda, yüzde yirmisi ise şehirlerde yaşamaktadır. Bu da tarımla uğraşan nüfusun (%80'in), mevcut teknolojiyle ürettiği ürünün, nüfusun kendilerinden başka, artı yüzde yirmilik kısmının da gıdasını karşılayabildiği anlamına gelmektedir (Kıray, 2006:315). Sanayi devriminin sağladığı teknik girdilerle beraber değişen toprağı işleme tarzı, yani basit teknolojiden modern teknolojiye geçiş, tarımla uğraşan nüfusun oranında da önemli bir değişime, daha doğrusu azalmaya sebep olmuştur. Artık bugün, tarımsal üretimle uğraşan nüfus, Amerika'da toplam nüfusun %1,5'dur ve bu %1,5'lük kesimin tarımsal üretimi, hem Amerika nüfusunun tamamına yetmekte, hem de başka ülkelere ihraç edilmektedir. Bu oran (tarımsal üretimi gerçekleştiren nüfus oranı) İngiltere'de %1'e yakın, Kanada'da ise %1'in bile altındadır (Kıray, 2006:315-316).

Avcılık ve toplayıcılıktan yerleşik hayata geçiş, sanayi devrimi ve artı ürün kavramının ortaya çıkması şeklinde seyreden insanlık tarihinin insanlığa armağan ettiği modern kapitalizm ve bu olayların arkasındaki zihniyet dünyası, Batı'yı bugün bulunduğu noktaya oturtan temel nedenlerdir. Osmanlı devletinin, Batı'nın yaşadığı bu tarihsel sürece hangi aşamaya kadar eşlik ettiğini, bu süreçten hangi aşamada ve neden koptuğunu, bu kopuşun Osmanlı devletine siyasî, hukukî, ekonomik ve "yaşamsal" anlamda nelere mal olduğunu incelemeye geçmeden evvel Batı'nın yaşadığı bu değişim ve dönüşüm sürecini anlatmak için kullanılan "modernizm" ile insanların ya da toplumların iktisadi faaliyete karşı bakış açısına şekil veren "zihniyet dünyası" ve "iktisat ahlakı" kavramlarının neyi ifade ettiğini tespit etmek, çalışmayı müphemlikten kurtarmak adına faydalı olacaktır.

II) MODERNİZM, İKTİSAT ZİHNİYETİ VE İKTİSAT AHLAKI

A) Modernizm

Modernizm, Batı'nın 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren yaşamaya başladığı, köklü değişiklikleri bünyesinde taşıyan son 300 yıllık süreci ve bu sürecin sonunda varılan

noktayı anlatmak için kullanılmaktadır. Modern toplumu ve endüstriyel uygarlığı aynı anda ifade etmek için kullanılan modernlik kavramı, dünyaya karşı yerleşik tutumları insan müdahalesiyle değiştirme fikrini; ihtisaslaşma ve endüstriyel üretim ile pazar ekonomisini; ulus-devlet ve kitle demokrasisi olmak üzere, belirli siyasal kurumları bünyesinde barındıran çok yönlü bir kavramdır (Giddens, Pierson, 2000:83-85).

Modernist perspektiften bakıldığı zaman, modern olanın hiçbir radikal farklılığa tahammülü yoktur, ancak kendisinden icazetli, kendisinin otoritesine boyun bükmüş “ötekileri”ne karşı hoşgörülüdür. Ötekileri de dâhil olmak üzere, kimseyi kapsamı dışında bırakmama iddiasında olan, kendisine ulaşmayı tarihin yegane alinyazısı (“telos”u) ve tek hedefi olarak lanse eden modernizm, çoğu zaman Avrupalıların, sömürgeciliklerini meşru kılmak için başvurdukları sihirli bir kavram olagelmıştır (İlter, 2006:1-2). Bu nedendir ki modernlik kavramının, sanayi devriminin dünyaya hediye ettiği modern kapitalizm ile eş zamanlı olarak ortaya çıkmış olması, durumun bir tesadüf olarak değerlendirilmesine engeldir. Evrensellik iddiasında olan, insanları ve toplumları ötekileştiren ve ötekileri “adam etmek” için onlar üzerinde zor kullanan/kullanmayı meşru gören modernist perspektif, tarih boyunca ötekilerine çağdaş mekânda yaşama hakkı tanımama inancıyla hareket ede gelmiştir. İşte insanlığın artan bilgi birikimi ile keşif ve icatlar neticesinde elde ettiği teknoloji yardımıyla doğa karşısındaki kontrolünü artırması neticesinde kaydettiği “ilerleme”nin (Radcliffe-Brown, 2006:28) bir neticesi olarak nitelendirebileceğimiz modernizm, bu ilerlemeye ayak uyduramayan toplumlara/devletlere ve tabi ki Osmanlı’ya “modern kapitalist devletler” karşısında ya bir sömürge rolü biçmiş (sömürülecek doğal kaynakları var ise) ya pazar olarak kullanılmalarını uygun görmüş ya da yaşama şansı tanımamıştır.

B) Zihniyet Dünyası ve İktisat Ahlakı

Sosyal bilimlerde, bir kavramın sınırlarını çizmek ve herkes tarafından kabul edilen bir tanım ortaya koymak ne kadar zor olsa da yukarıda da belirtildiği üzere çalışmayı müphemlikten kurtarmak, yersiz tartışmaları en aza indirebilmek ve kavramsal bir bütünlük sağlamak için “iktisat zihniyeti” ve “iktisat ahlakı” kavramlarının tanımlanmasına da ihtiyaç vardır. Ülgener zihniyeti şöyle tanımlamaktadır; “iktisat süje veya süjelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz veya deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı! Belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı (Ülgener, 1983). ” Buradan hareketle, zihniyet, insanların veya toplumların insan, toplum ve doğa üzerine düşünüş tarzı, algılayış biçimi ve bu algılayış biçiminin ortaya koyduğu bir tavır olarak tanımlanabilir (Aydın, 1997). İktisat zihniyeti ise, insanların ihtiyaçlarını giderme sürecinde davranışlarında sürdürdükleri değer ve inançların bütünü olarak tanımlanabilir (Nişancı, 2002:25). İktisat zihniyetiyle yakın ilişki içerisinde olan iktisat

ahlakı da uyulması gereken veya istenen/beklenen kuralların toplamını ifade etmek için kullanılmaktadır. İktisat ahlakı, kişiyi maddi eşya ve çevre ile ilişkiler konusunda kulluk görevi idrakinde olarak belli bir tavır almasını sağlayan saik ve motiflerin tamamını bünyesinde barındıran bir kavramdır (Ülgener, 1981b). Özetle, bu iki kavramdan biri (iktisat ahlakı) olması gerekeni yani uyulması istenen normların ve davranış kurallarının tamamını ifade ederken, diğeri (iktisat zihniyeti) olanı yani bireyin gerçek (reel) davranışlarında ortaya koyduğu değer ve inançların toplamını ifade etmektedir (Ülgener, 1981a:21).

İnsanların ya da toplumların, iktisadi faaliyete karşı bakış açısına şekil veren “zihniyet dünyası” ve “iktisat ahlakını” belirleyen faktörler; iklim, çevre, politika, nüfus, inanç sistemi, gelenekler v.s olarak sayılabilir. Ancak iktisadi ahlak ve zihniyet dünyasını oluşturan bu parametrelerin etkileşimini, zihniyetin oluşmasındaki payını kestirebilmek bir hayli güçtür. Bu nedenle bahsi geçen faktörler arasından en ağırlıklı olanı tespit edip onun üzerinden düşünmek gerekmektedir. Weber’e göre sıralanan faktörler arasında ağırlıklı olanı “din”dir. Ancak din, ekonomik zihniyeti belirleyen yegane unsur değil; unsurlardan biri ve en önemlisidir. (Nişancı, 2002:17) İktisadi zihniyeti belirleyen en önemli unsurun din olduğunu kabul ettikten sonra farklı dini tipolojilerin, hâkim oldukları bireylerde ve toplumlarda farklı iktisat zihniyetleri oluşturduklarını da kabul etmek gerekmektedir. Weber’in (2002), burjuva sınıfının Batı’da ortaya çıkıp kapitalist toplumu meydana getirmesini aktif asketik dini tipoloji içerisinde kategorize ettiği Protestan ahlaka bağlayıp benzer gelişmenin Doğu toplumlarında yaşanmamasını da mistik tipoloji içerisinde kategorize ettiği İslam dinine bağlaması işte bu nedendendir.

III) OSMANLI İKTİSAT ZİHNİYETİ

Batı’da köklü değişmeler (sanayi devrimi, modern tarıma geçiş) yaşanırken acaba Osmanlı devletinde durum ne idi? Osmanlı devleti, Batı’da yaşanan “modern zamanın” neresinde idi? Muhakkak ki bu soruların cevabının ve Osmanlı’nın, Batı’da yaşanan bu sürecin neresinde olduğunun temel belirleyicisi, Osmanlı iktisat zihniyetidir.

Osmanlı devletinde gerek fiziki koşullar, gerek din ve gerekse siyasi tutum, Osmanlı iktisat zihniyetini oluşturan temel faktörler olmuşlardır. Tebaanın üzerinde yaşadığı toprakların verimli olması ve yeterli beslenme imkânı sunması, Batılıların aksine maddeye özlem duymayan ve bu nedenle de bir arayış içerisine girmeyen toplum tipi oluştururken; İslam Dini’nin dünya malına önem vermeyen ve servet birikiminden ziyade insanlara elindeki malları Allah yolunda harcamayı öğütleyen mistik yapısı, bu “maddeleşmemiş” toplum tipini perçinlemiştir. Bunlara ilave olarak, otoritesinin karşısında büyük bir güç istemeyen sarayın benimsemiş olduğu siyasi tutum neticesinde, Osmanlı toprak sisteminde, mülk üzerindeki tasarruf yetkisinin padişaha ait olması ilkesinin benimsenmesi, müsadere usulünün varlığı nedeniyle

mülkiyet hakkının hukuki güvenceden yoksun bırakılmış olması, sürekli çıkarılan “beratlar” ve “yasak-nameler” ile ekonomik hayata müdahale edilmesi, ağır vergiler v.s. gibi siyasi faktörler, fiziki ve dini faktörlerle birleşerek Osmanlı’da “anti-merkantilist” zihniyetin oluşmasına sebep olmuştur (Nişancı, 2002:104-113). Bu zihniyet dünyasının yanı sıra bir dış faktör olarak ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik’e kayması da Osmanlı devletinin Batı karşısındaki çözülme sürecini ayrıca körüklemiştir.

Zamanı, Hegel’in yaptığı gibi Batı’nın tarihsel serüvenini esas alarak kronolojik bir şekilde; Antik Çağ, Ortaçağ ve Modern Çağ diye sıralamak ve bütün toplumlarda, bu çağların aynı anda başlayıp, aynı anda sona erdiğini kabul etmek, bütün toplumların aynı sosyo-kültürel gerçekliklere sahip olmasını kabul etmek anlamına gelir ki bu da yanlış bir kabul olur (Özkerem, 2000:140). Bu nedenle bir çağın, bütün ülkelerde başı ve sonu belli bir zaman diliminde eş zamanlı olarak yaşandığını söyleyemeyiz. Her çağın kendine has sosyal düzeni, sınıfsal yapısı, yönetim biçimi v.s. den oluşan tipik bir yaşam stili vardır. Ortaçağ için de durum böyledir. Ortaçağ hayat anlayışına baktığımız zaman; büyük toprak mülkiyeti ve bu toprak mülkiyetine dayalı hâkimiyet şekli, servetin toprağa bağlı kalmasından kaynaklanan aynî iktisat sistemi, ticaret belli yol kavşakları dışında sönük, şehir içinde basit çarşı esnafı ve loncaları, büyük toprak rejiminden kaynaklanan ağalık ve eşraflık ruhu, asıl ve nesep iddiası, modern zamanların menkul servete dayalı hareketli iş ve çalışma zihniyetinin aksine toprağa dayalı ağır ve hareketsiz servet ve kıymet anlayışı, gelenekçi san’at ve meslek anlayışı ve bütün bunları çepeçevre saran mistik din anlayışı. Batı’da 5 ile 15. yüzyıllar arasında hâkim olan bu ortaçağ yaşam stili 15. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş yok olmaya başlarken, Osmanlı devletinde bunun tam aksi bir süreç işlemiş; kısa süreli yaşanan askeri ve idari yükselişten sonra 16. yüzyıldan itibaren “ortaçağ” yaşam stiline doğru bir geri dönüş yaşanmıştır (Ülgener, 1981a:24). Ülgener (1981a:24-25), Osmanlı’nın ortaçağa dönüş belirtilerini şöyle tespit etmektedir;

İmparatorluğun uzak ve kenar vilayetlerinde yer yer başkaldıran isyan ve kıyımların hazırladığı veya hız verdiği siyasi merkezizetsizlik, merkezi otoriteden tekrar eyalet beğliklerine dağılma ve ufalanma. Şark ticaretinin daralması ile istihsalin şehirler etrafında ziraate, içinde dar ve basık san’at kadrolarına –çarşı esnaflığına- çevrilmesi; arkasından, mali-iktisadi sahada kıymetli maden ve umumiyetle para tedavülünün daralışı (aynî iktisada dönüş) vs... hepsi de kendi boyunda ve ölçüsünde birer gerileme ve belki ortaçağlaşma alameti!

Ortaçağ zihniyetine geri dönüşün nedenini, aydınlanma zihniyetinin yarattığı gelişmeci-ilerlemeci yaklaşımın, Osmanlı zihniyetinde mevcut olamamasında ve Batı medeniyetini yaratan “burjuva zihniyeti” yerine, Osmanlı’da diğergam (altrüist) insan tipini yaratan, “ahi zihniyeti”nin hakim olmasında da aramak gerekmektedir (Tabakoğlu, 2006:39).

IV) OSMANLI'DA ANAYASACILIK HAREKETLERİ

Batı'da kapitalizmin ve burjuvazinin yükselişi, feodalitenin yıkılmasıyla beraber bir siyasal iktidar mücadelesine yol açmıştır. Bu siyasal iktidar mücadelesi bağlamında, devlet iktidarının sınırlanması, insan hak ve özgürlükleri, parlamentolar ve anayasalar doğmaya başlamıştır. Altyapıdaki bu köklü değişikliklerin üstyapıdaki izdüşümü hukuk, siyaset, eğitim, vb. alanlarda devrim şeklinde olmuştur. Üstyapıdaki bu devrim de beraberinde altyapının gelişmesini sağlamıştır (Tanör, 1998:31-32). Osmanlı'daki iktisat zihniyeti ise Batı'dakine benzer bir altyapının oluşmasına müsaade etmediği için Osmanlı'da bir burjuva sınıfı oluşamamıştır. Osmanlı devletinin ekonomik ve sosyal yaşamındaki hareketsizlik/durgunluk hali, siyasal ve düşünsel alandaki canlanmayı da olumsuz yönde etkilemiştir. İşte Osmanlı devletindeki yenilik ve anayasacılık hareketleri böylesine kısır bir ortamda başlamış, bu ortamın ürettiği çelimsizlikleri bünyesinde taşımış ve girişilen yenilik hareketleri aynı zamanda yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir imparatorluğu ayakta tutma endişesiyle beraber gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Tanör, 1998:32).

Osmanlı'da anayasalı ve parlamentolu bir rejime geçiş çabalarının temel saiki devleti içinde bulunulan bozuk ve sıkıntılı durumdan kurtararak, imparatorluğu hem içte hem de dışta eski gücüne kavuşturmadır. Bu saikin yanı sıra içerde, ayan ve bürokratin hukukla güvence altına alınmış bir mülkiyet sistemi isteği ve bununla birlikte bazı Batısal haklar sağlama arzusu; dışta, sanayi devrimi neticesinde pazar ve ham madde ihtiyacını gidermek için Batı'lı devletlerin zora dayalı istekleri Osmanlı'daki yenilik hareketlerinin başlatıcıları olmuştur (Küçükömer, 2006:55).

Osmanlı'da yenilik hareketleri ilk olarak III. Selim ile başlamıştır.¹

III. Selim'in (1789-1807) saltanatı döneminde, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak ve ulemanın nüfuzunu kırmak amacıyla yaptığı yenilik hareketlerinin tamamına "yeni düzen" manasına gelen "Nizam-ı Cedit" denmektedir. Batılı devletlere İlk defa temsilci gönderilen bu dönemdeki en önemli yenilik girişimleri Nizam-ı Cedit adını taşıyan, Batı düzeninde yeni bir ordu kurulması ve devlet yönetiminde "meşveret" (danışma) usulünün tekrar canlandırılmasıdır. Devlet işlerinin görülmesinde, devlet ileri gelenlerinin görüşlerinin alındığı "Meclis-i Meşveret" in devlet yönetimine sokulması, "meşrutî" yönetime geçiş konusunda atılmış ilk ve önemli bir adım olarak değerlendirilebilir (Gözübüyük, 1995:90). III. Selim'in yenilik hareketleri, Osmanlı'yı inziva (tek başına yaşama) siyasetinden vazgeçirip Batı'yı örnek alması/hesaba katması ve Batı'nın seviyesine ulaşılması gerektiği fikrini cismanileştirmesi açısından önemlidir (Tikveş, 1982:182).

XVIII. yüzyıldan itibaren Batı karşısında gerilediğinin farkına tamamen varan Osmanlı, çözümlü, ilkin askeri müesseseleri Batılı tarzda düzenlemekte görmüştü ve bunu Müslümanlığı kabul etmiş olan Hristiyanların etkisiyle gerçekleştirmekteydi. Bu durum din esaslı üzerine teşkilatlandırılmış olan Yeniçeri Ocağı'nda ve ulema denilen din bilginleri ile mutaassıp zümrelerde büyük tepkiler yaratmıştı. Aslında bu tepkilerin

temelinde yatan asıl sebep, teşkilatlarının ortadan kalkmasından yeniçerilerin, yeniçerilere mal satan esnafın (Loncaların) ve ona yaslanmış olan tekkelerin/ulemanın zarar görecektir² (Küçükömer, 2006:38). İşte bu durum, yenilik girişimlerinin birçok isyan ve iç karışıklıkla karşılaşmasına ve hayatiyet kazanmasına engel olan en önemli sebeplerden biriydi (Tikveş, 1982:138). Bahse konu tablonun yarattığı bir isyan (Kabakçı Mustafa İsyanı) sonucu III Selim tahttan indirilmiş daha sonra da katledilmiştir. Teşkilatlarının ortadan kalkmasından zarar görecektir olan yeniçerilerin, yeniçerilere mal satan esnafın (Loncaların) ve ona yaslanmış olan tekkelerin/ulemanın ortaklaşa gerçekleştirdiği bu yenilik karşıtı hareket sonucu statükocuların desteklediği IV. Mustafa işbaşına gelmiş olsa da bu durum fazla uzun sürmemiştir. Ruscuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın desteği ile III. Selim'in yerine, yine bir yenilikçi, II. Mahmut padişah olmuştur.

II. Mahmut döneminin en önemli olayı Sened-i İttifak'ın ilanı olmuştur. Sened-i İttifak özünde, ocakların uslandırılması, Ayan'ın Saray'a (padişaha) sadakat sözü ve Saray'ın da Ayan'a güvence vermesidir. Merkezin, Ayan'a haksızlık edilmemesi, yönetim ve etki alanlarına müdahale edilmemesi, sürekliliğinin korunması, Ayanlığın babadan oğula geçmesi ve bunların kendilerine bağlı küçük ayanlar üzerindeki egemenliklerinin onaylanması gibi güvenceler vermesi, fiili bir feodalite olan Ayanlık kurumuna süreklilik ve hukukilik kazandırmakta, Avrupa'da yıkılan feodaliteyi adeta Osmanlı'da hayata geçirmektedir (Tanör, 1998: 46-47). Böylece Batı'da feodalite çöktükten tarihe karışıp onun yerine burjuva düzeni hayata geçerken, Osmanlı'da derebeylerin egemenlikleri pekişmekteydi (Tanör, 1998:58).

Diğer yandan Sened-i İttifak her şeye rağmen kısmen de olsa padişahın mutlak ve sınırsız iktidarına bir sınır koyması açısından önemli bir belgedir. Hatta Sened-i İttifak bu yönüyle Magna Carta Libertatum'a (1215) benzetilmektedir.³ Sened-i İttifak ile Padişah iktidarını ilk defa kısmen de olsa Ayan ile paylaşmayı kabul ettiği için bu misak "meşruti" yönetimin ilk belgesi olarak kabul edilebilir. Ancak Batı'da anayasacılık hareketleri, temel hak ve özgürlükler açısından mihenk taşı olarak kabul edilen Magna Carta Libertatum'a benzetilen bu "misak"dan sonra Osmanlı'da görülen anayasal gelişmeler; Batı'da, Magna Carta'dan sonra görülen anayasal gelişmelere paralel olmamıştır. Bunun nedeni, Osmanlı'da anayasalı rejime geçiş girişimlerinin, Batı'da olduğu gibi bir sınıf (burjuva) hareketinin neticesinde değil, herhangi bir sınıf olarak nitelendirilmesi mümkün olmayan, temel üretim aracının (toprağın) sahibi olan padişahın gelmiş olmasıdır.

Bütün bunların dışında, Sened-i İttifak'ta yönetici, kullar, yoksullar ve reaya ile ilgili yer alan düzenlemeler; keyfiliğin yasaklanması, vergide adalet, kişi dokunulmazlığı, suçta ve cezada kanunilik ilkesinin aranması, Sened-i İttifak'ın her ne kadar uygulanma şansı bulamamış⁴ olsa da, gözden kaçırılmaması gereken diğer önemli kazanımlarıdır (Tanör, 1998:47).

II. Mahmut döneminde Sened-i İttifak dışında gerçekleştirilen başka yenilik girişimleri de mevcuttur. Bunlardan biri, yürütme ile ilgili faaliyetlerin tek organda toplanmak yerine, bunları görevlerin niteliklerine göre muhtelif bakanlıklara verilmesi cihetine gidilmesidir.⁵ Bu çerçevede “sadaret” makamı “başvekalet”e çevrilmiş ve sadrazama başvekil sıfatıyla bakanlıklar arasında işbirliği ve uyumu sağlama görevi verilmiştir. Bu dönemde ayrıca devletin idari ve kazai fonksiyonlarının birbirinden ayrılarak icra edilmesi gerektiği fikrinden hareketle memleketin ihtiyaç duyacağı kanunları hazırlamak üzere “Meclis-i Ahkam-ı Adliye”⁶ ve idari fonksiyonu yerine getirmek için “Dar-ı Şuray-ı Bab-ı Ali” adı altında iki müessese meydana getirilmiştir⁷ (Okandan, 1977:60-61). Bu durum kabine usulünün ilk sinyalleri olarak değerlendirilebilir.

II. Mahmut döneminde bir başka önemli olay da Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıdır.⁸ Bunun önemi, ocağın yenilik hareketlerine karşı eylemlerin önündeki engellerin odak noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde ayrıca “angarya” ve “müsadere”nin yasaklanması, mülkiyet hakkının koruma altına alınması (Gözübüyük, 1995:91) sermaye birikimini sağlayacak müsait bir ortam oluşturması açısından önemlidir. Sermaye birikimiyle beraber, kapitalist sisteme has bir burjuva sınıfının ve bu sınıfın koruyuculuğu altında yeşerecek olan hukuki kurumların oluşması ihtimali belirlemiştir.

Osmanlı’nın gerilemeyi durdurma ve özellikle yönetim konusunda Batılı devletlere ulaşma çabası sürecinde, III. Selim ve II. Mahmut’un yenilik hareketleri, “Tanzimat Dönemi” ile devam etmiştir. İdari, siyasi, mali, ekonomik vb. birçok alanda gerçekleşen yenilik hareketlerinin vuku bulduğu dönemi ifade eden Tanzimat Dönemi’nin en önemli olayı, “Tanzimat Fermanı”nın (Gülhane Hattı Hümayunu’nun)⁹ (1839) ilanıdır. Tanzimat Fermanı, esas olarak temel hak ve hürriyetler ile iktidarın kullanılmasına ilişkin düzenlemeler içermektedir. Can güvenliği, ırz, namus, şeref ve haysiyetin dokunulmazlığı, yargılanmadan kimseye ceza verilememesi ve yargılamanın aleniliği ilkesi, eşitlik ilkesi, mülkiyet hakkı, müsadere yasağı, gelire göre vergi ilkesi, askerlik hizmetinde adalet ilkesi gibi temel haklara yer veren Ferman, Türklerin ilk haklar bildirgesi olarak kabul edilmektedir¹⁰ (Gözler, 2004:16). Teminat altına alınan bu haklardan din ayrımı olmaksızın herkesin faydalanmasını öngören Tanzimat Fermanı, Kapani’ye göre (1976:90) klasik hak beyannamelerin başında bahsedilen “hürriyet prensibinden” hiç söz etmemiştir ve Batı’daki örnekleriyle kıyaslanamayacak kadar “cılız bir demetçiktir.”

Tanzimat Fermanı’nın yönetim alanında vaaz ettiği hüküm ise yasaların çıkması usulü ile ilgilidir. Yasama faaliyetleri konusunda padişah artık Meclis-i Ahkam-ı Adliye ile beraber hareket edecek; Yasalar, Meclis-i Ahkam-ı Adliye tarafından hazırlanacak ve ardından padişah tarafından onaylanıp yürürlüğe girecektir¹¹ (Gözler, 2004:16). Tanzimat Fermanı, hukuki niteliği açısından Sened-i İttifak gibi iki yanlı bir

misak değil, hükümdarın kendi isteği ile tek taraflı olarak iktidarını sınırladığı bir “ferman” (actio) dır (Tanör, 1998:92).

Osmanlı yenilik hareketlerinin bir başka halkasını da “Islahat Fermanı” (1856) oluşturmaktadır. Tıpkı Tanzimat Fermanı gibi tek yanlı bir işlem olan “Islahat Fermanı”, esas olarak yabancılar (gayrimüslimler) ile Osmanlı tebaası (müslimler) arasında din, vergi, askerlik, yargılama, eğitim, memurluk ve temsil alanlarında, o güne kadar var olan farkları kaldırmak için dış baskıların¹² etkisiyle ilan edilen bir fermandır.¹³ (Gözler, 2004:16).

Tanzimat döneminde Gülhane Hattı Hümayunu ve Islahat Fermanı’nın yanı sıra kanunlaştırma hareketlerine¹⁴ de önem verilmiştir. Böylece meşruluk ve yasallık gibi hukuki kavramlar ülkeye girmeye başlamıştır.

Tanzimat döneminde, bütün çabalara rağmen önü alınamayan ekonomik ve sosyal başarısızlıkların, sonu gelmeyen iç karışıklık ve dış mücadelelerin ve özellikle 1871’den sonra rejime karşı yeni bir arayışın neticesi olarak Osmanlı’da “meşrutiyetçi” bir akım doğmuştur. Nasıl ki III. Selim ve II. Mahmut yıllarındaki birikim Tanzimat’ı hazırladıysa Tanzimat da I. Meşrutiyet’in mayalanma evresini oluşturmuştur. Bu genel durumun yanı sıra bazı kesimlerden gelen anayasalı bir rejime geçilmesi ve yürütmeyi denetleyecek bir meclisin kurulması talepleri, aydınların bu talepleri desteklemeleri ve iktidara karşı muhalif tutumları ile cemaat nizamnamelerinin¹⁵ uygulamaya konulması gibi iç dinamikler ile 1830-1848 darbeleriyle Batı’nın anayasacılıkta ikinci dalga dönemini yaşaması gibi dış dinamikler, Kanun-i Esasi’yi hazırlayan sebepler olmuştur (Tanör, 1998:121-132). Özellikle Terceme Odası’ndan, Mülkiye’den ve diğer laik okullardan eğitim almış, akabinde yurt dışında özellikle Fransa’da, bulunmuş Genç Osmanlılar, modernist bir grup olarak iktidarın paylaşımını kurumsallaştırmak, kuvvetler ayrılığını sağlamak için giriştikleri muhalefet hareketi sonucunda I. Meşrutiyet’in ilanında ve “Kanun-i Esasi” adıyla bir anayasanın yürürlüğe konmasında önemli bir rol oynamışlardır.

30 Mayıs 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi, klasik anayasal metinlerin sistematiğine uygun olarak temel hak ve özgürlükler ile devletin organlarını ve bu organların birbirleriyle ilişkilerini düzenlemekteydi. Kanunu-i Esasi’nin, “Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuku Umumiyesi” başlığı altında vatandaşlık hakkı (Kanun-i Esasi m.8), kişi özgürlüğü (m.9), kişi güvenliği (m.10), ibadet özgürlüğü (m.11), basın özgürlüğü (m.12), teşebbüs hürriyeti (m.13), dilekçe hakkı (m.14), öğretim özgürlüğü (m.15), eşitlik ilkesi (m.17), devlet memurluğuna girme hakkı (m.19), mali güce göre vergi ilkesi (m.20), mülkiyet hakkı (m.21), konut dokunulmazlığı (m.22), kanuni hakim güvencesi (m.23) müsadere ve angarya yasağı (m.24) yasal vergi ilkesi (m.25), işkence yasağı (m.26) gibi temel hak ve özgürlüklere yer verilmiştir. Ancak “...Hükümetin emniyetini ihlal ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memaliki mahrusai şahanedan ihraç ve teb’id etmek münhasıran zatı hazreti padişahın yedi iktidarındadır.”(m.113) şeklindeki meşhur 113. madde ile padişahın herhangi bir

yargı kararı olmaksızın, insanları bir polis soruşturması sonucuna göre sürgüne göndermeye yetkili kılınması, bütün bu özgürlükleri hukuki güvenceden yoksun bırakmış ve anlamsız kılmıştır.

Kanun-i Esasi'nin, devletin yasama yürütme ve yargı organları ile ilgili getirdiği düzenlemeler ise şu şekildedir: Yasama görevini yerine getirmek üzere, ilk Osmanlı Parlamentosu olan Meclis-i Umumi kurulmuştur. Meclis-i Umumi, Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan'dan (Meclis-i Mebusan) oluşan çift kanatlı bir meclistir (m.42). Heyet-i Ayan üyeleri padişah tarafından atanan (m.60), Heyet-i Mebusan ise üyeleri halk tarafından seçilen (m.56) meclistir. Böylece Heyet-i Mebusan seçimle işbaşına gelen ilk Osmanlı meclisi olmaktadır.¹⁶ Kanun-i Esasi'ye göre yasama faaliyetlerinin işleyişi de şu şekilde idi: Kanun teklifleri¹⁷ önce padişaha iletilmekte, daha doğrusu bu konuda padişah'tan bir izin alınmakta (m.53), padişahın müsaadesi üzerine, Şurayı Devlet tarafından bir kanun tasarısı (lahiyası) hazırlanmakta, bu tasarı önce Heyet-i Mebusan'da daha sonra da Heyet-i Ayan'da görüşülmekte ve tasarı her iki meclisten de geçerse onay için tekrar padişaha gelmekte idi. Her iki meclisten geçen tasarrının kanunlaşp yürürlüğe girebilmesi için padişah tarafından ayrıca tasdik edilmesi gerekmekte idi (m.54). Görüldüğü üzere kanunlar üzerinde padişahın mutlak veto yetkisi söz konusudur. Padişahın istemediği bir kanun tasarısı hazırlanamadığı gibi padişahın izniyle hazırlanan tasarrının yine padişah onayı olmadan yasalaşması da söz konusu değildi. Padişahın ayrıca Heyet-i Umumi'yi toplantıya çağırma ve Heyet-i Umumi'nin tatil edilmesi ile Heyet-i Mebusan'ı fesh etme hakkı da söz konusu idi (m.7). Bu arz edilen durumlar, yani padişahın hem kanunların çıkarılması konusundaki yetkileri hem de Heyet-i Umumi'nin toplanıp çalışabilmesi konusundaki yetkileri, padişahın yasama organı üzerinde müthiş bir kontrol gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Kanun-i Esasi'de, yürütme organı ise iki başlı olarak düzenlenmiştir. Bir tarafta mutlak sorumsuzluğu kabul edilmiş olan padişah,¹⁸ diğer tarafta başkanlığını sadrazamın yaptığı (m.28), bütün üyelerinin padişah tarafından atanıp azledildiği bakanlardan oluşan (m.7,27) "Heyet-i Vükela" (Bakanlar Kurulu)¹⁹ yer almaktadır. Böyle bir sistemde Heyet-i Vükela, Heyet-i Umumi'ye karşı değil, padişaha karşı sorumlu idi. Bu durum, padişahın biraz önce yasama organı üzerinde sahip olduğu ve klasik parlamenter sisteme aykırı olan olağanüstü yetkilerin burada, yürütme organı üzerinde de olduğunu/devam ettiğini göstermektedir.

Kanun-i Esasi, yasama ve yürütme erkinin aksine, yargı erkini düzenlerken döneminin Batı'lı anayasalarından pek de geri kalmayan düzenlemelere yer vermiştir. Hakimlerin azlolunamayacağı ilkesi (m. 81), yargılamanın aleniliği ilkesi (m.82), hak arama özgürlüğü (m.83), mahkemelerin yetki ve görev alanlarına giren davalara bakmaktan kaçınamayacağı ilkesi (m.84), kanuni hakim güvencesi (m.85), mahkemelerin bağımsızlığı, (m.86,87) gibi düzenlemeler o dönem için çağdaşlarıyla yarışacak düzeydedir.

1876 tarihli Kanûn-î Esâsî İle Batı'lı anlamda devlet otoritesini temel hak ve özgürlüklerle sınırlamayı amaçlayan bir anayasa yürürlüğe konulmuş ve parlamentolu bir yönetim anlayışı benimsenmeye çalışılmış ise de padişahın yasama meclisi ve yürütme organı üzerindeki bu organların varlıklarını anlamsız kılan ve parlamenter rejimle örtüşmesi mümkün olmayan olağanüstü yetkileri (m.7, m.27, m.29, m.53, m.54, m.73) ile Kanun-i Esasi'nin vaat ettiği temel hak ve özgürlükleri işlemez hale getirmeye müsait, meşhur 113. maddesi, anayasanın “paternalist ve vesayetçi devlet anlayışında önemli bir değişiklik yapmış sayılamayacağı”nı göstermiştir (Erdoğan, 2003:15). Gözler'in ifadesi ile (2004:23) Kanun-i Esasi ile “parlamenter meşrutî monarşi tam anlamıyla kurulmamış olsa da, artık mutlak monarşiden çıkmıştır.”

Kendisini ayakta tutacak olan ekonomik, sosyal ve siyasal destekten yoksun olan anayasa (Kanun-i Esasi) çok kısa bir uygulamadan sonra askıya alınmış,²⁰ diğer yenilik girişimleri gibi ardında bir hayal kırıklığından başka bir şey bırakmamıştır. Ancak bu durum Osmanlı aydın ve muhaliflerini deyim yerindeyse pes ettirmemiştir. Asya toplumlarında Rusya ve Japonya'da meşrutî yönetimlerin uygulanması ve yine bir Asya toplumu olmanın yanı sıra halkı Müslüman olan İran'da meşrutî bir yönetimin uygulanması özetle Asya'da demokrasiye gidişin örneklerinin görülmesi Osmanlı aydınlarını o dönemde umutlandıran ve güdümlenen önemli örnekler olmuşlardır. Hatta bu durumun asker içinde de sempatiyle karşılanıp, demokrasi ve özgürlük fikirlerinin askeri çevreleri de sarması, askeri kesimde de bu yönde örgütlenmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Tanör: 1998:172). Bütün bunların yanı sıra Batı karşısındaki gerilemenin ve toplumun siyasî, hukukî, malî anlamdaki kötü gidişinin artarak devam etmesi yine bir modernist-aydın muhalefetin (Jön Türkler) doğmasına sebep olmuştur. İşte bu aydın-muhalef kesimin kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin çabaları sonucu, 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilerek Kanun-i Esasi tekrar uygulanmaya başlanmıştır.

Kanun-i Esasi'de, II. Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra, 1909 yılında önemli değişiklikler yapılmıştır. Temel hak ve özgürlükler konusunda yapılan değişiklikler ile padişaha sürgün yetkisi tanıyan meşhur 113. madde ortadan kaldırılmıştır (7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-i Esasi'nin Bazı Mevaddı Muaddelesine Dair Kanun, m.113). Bunun dışında, toplanma ve dernek kurma özgürlüğü (m.120) tanınmış, sansürün katiyen yasak olduğu bir kez daha net bir şekilde vurgulanmış (m.12) ve haberleşmenin gizliliği ilkesi kabul edilmiştir (m.119).

Yasama ile ilgili olarak, çift meclisli parlamentonun varlığı ve seçimi konusunda bir değişiklik yapılmamış ama yasama yetkisinin kullanımı ile ilgili olarak önemli değişiklikler yapılmıştır. Artık, kanun teklif etmek için padişaktan izin alma usulü (m.53) ve tekliflerin ilk önce Şurayı Devlet'te görüşülmesi ile padişahın mutlak veto yetkisi kaldırılmıştır (m.54). Bunun yerine, padişaha kanunları tekrar görüşülmek üzere meclise geri gönderme yetkisi tanınmış, tekrar görüşülen yasanın üçte iki

çoğunlukla kabul edilmesi durumunda padişahın yasayı onaylama zorunluluğu kabul edilmiştir (m.54).

1909 değişiklikleri ile yürütme ile ilgili de önemli değişiklikler yapılmıştır. Yürütmenin padişah kanadında yapılan değişiklikler ile padişahın, artık kendisine tanınan yetkileri kullanması ancak sadrazam ve ilgili bakanın imzası ile mümkün olabilecektir (Tanör, 1998: 193). Padişahın, meclisi tatil etme yetkisi de oldukça zorlaştırılmış hatta kullanılamaz hale getirilmiştir (m.35). Bunun yanı sıra padişahın akdettiği milletlerarası anlaşmaların vücut bulması Meclis-i Umumi'nin onayı şartına bağlanmıştır (m.7). Yürütme yetkisinin diğer kanadında yer alan Heyet-i Vükela ile ilgili de önemli değişiklikler yapılmıştır. Kabine usulüne uygun olarak, bugünkü başbakan sıfatını haiz olan sadrazamın, padişah tarafından atanması ve diğer bakanların ise sadrazamca seçilmesi usulü benimsenmiştir (m.29). Heyet-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu'nun) artık padişaha karşı değil Meclis-i Umumi'ye karşı sorumluluğu esası uygulamaya konulmuştur (m.30). Bakanların bireysel ve kolektif sorumluluklarının kabul edildiği 1909 değişikliklerinde artık, Meclis-i Umumi, Heyet-i Vükela'yı güvensizlik oyuyla düşürebilecektir. Bütün bunlar, Kanun-i Esasi'nin, 1909 değişiklikleri ile parlamenter sisteme uygun bir yapı oluşturduğunu göstermektedir (Gözler, 2004:25). Artık, yapılan değişikliklerle gerek padişahın yasama ve yürütme organı üzerindeki, parlamenter rejimle bağdaşmayan olağanüstü yetkileri olsun, gerekse temel hak ve özgürlükler için büyük bir tehdit teşkil eden 113. madde olsun, yürürlükten kaldırılmış ve meşruti monarşiye geçilmiştir.

Görüldüğü üzere, kendisini sahiplenecek ve yaşatacak Batı'daki gibi burjuva sınıfı benzeri bir sınıftan ve bu sınıfı oluşturmuş olan sosyal sistemden yoksun bir ortamda, devlet eliyle gerçekleştirilen modernleştirme çabalarının bir yönünü oluşturan anayasacılık ve kanunlaştırma (codification) hareketleri, sürekli olarak kesintiye uğramış; bu hareketlerin öncülüğünü yapan bir grup aydın ve muhalifin çabaları, toplumsal destekten yoksun bu girişimlerin sonuçsuz kalmasını önleyememiştir. Devlet eliyle modernleşme çabaları, yenilgiyle sonuçlanan I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devletinin tarih sahnesinden silinmesiyle Osmanlı devletindeki sürecini kendisinden bekleneni sağlayamadan tamamlamış; ancak kendisinden sonra kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti devletinde gerçekleştirilecek olan değişim hareketleri için uygun bir ortam hazırlamıştır.

SONUÇ

Osmanlı devleti, Batı'da başlayan değişim ve dönüşüm sürecine paralel olarak, özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren, Batı'nın üstünlüğünü hissetmeye başlamış ve çareyi de başta askeri alanda olmak üzere Batı'nın kurumlarını almaya heves etmekte bulmuştur. Bu süreçte yapılan temel iki girişim; Batı'lı devletler karşısındaki güç kaybını önlemek için "orduyu modernize etmek" ve bozulan sosyal düzeni yeniden sağlayacağına inanılan kanunlaştırma (codification) hareketlerine hız vermek olmuştur. Bu bağlamda hukukî alanda Tanzimat Dönemi'nde yapılan yoğun kanunlaştırma

hareketlerinin ardından Osmanlı'da oluşan modernist-aydın muhalif gruplar, padişaha rağmen iktidarın paylaşılması temelli, temel hak ve özgürlükleri düzenleyen anayasal metinlerin yürürlüğe konulmasını sağlamışlardır. Ancak bu girişimlerin, kapitalist gelişmeye bağlı büyüyen bir iç sınıf (burjuva) tarafından değil de bir grup aydın muhalefetinin zorlamasıyla padişah tarafından hayata geçirilmiş olması, üretim ilişkileri içinde “yeniçeri”lerin, yeniçerilere mal satan “lonca esnafı”nın ve ona yaslanmış “tekkeler”in yenilik girişimlerine karşı durması, girişimlerin “sahipsiz” ve “sonuçsuz” kalmasına sebep olmuştur.

Osmanlı'nın Batı'nın üstünlüğünü kabul etmesiyle başlayan, Batılı kurumları ithal etme çabaları, mevcut gerçeği ortadan kaldırmak yerine daha da artırmıştır. Çünkü Batı'dan alınmak istenen askerî, hukukî, siyasî ve eğitime ait bu kurumlar, Batı'da zamanla gelişmiş olan, kapitalizm diye anılan sosyal sisteme has kurumlar idi. (Küçükömer, 2006:17). Devlet iktidarının birey hak ve özgürlükleri ile sınırlanması, temel hak ve özgürlüklerin doğal hukuk teorisi üzerine inşa edilerek hukukî güvence altına alınması, anayasal devlet/hukuk devleti anlayışının benimsenmesi, hep kendisini iktidara karşı koruma güdüsüyle hareket eden burjuva sınıfının, dolayısıyla kapitalist bir şekil alan sosyal sistemin sonuçları olarak belirmişlerdir. Başka bir ifadeyle Batı'da oluşan bu yeni kurumlar, Batı'nın ulaştığı aşamada birer sebep olmaktan ziyade sonuçlardır. Batı'da bu sonucu doğuran şey ise yeniden şekillenen iktisat zihniyeti ve bu zihniyetin öncülük ettiği sanayi devrimi olmuştur. Osmanlı devletindeki iktisat zihniyeti ise kapitalist bir düzen oluşturmaya elverişli bir iktisat zihniyeti olarak şekillenmemiştir. Mevcut zihniyet, kapitalistleşmeye müsaade etmediği için kendisini besleyen sosyal sistemden (kapitalist toplumdan) yoksun girişilen yenilik hareketleri de diğer tüm alanlarda olduğu gibi hukuki alanda da başarılı olamamış, hukuk devletine has hukukî kurumların olgunlaşp yerleşmesi bu yüzden sağlanamamıştır.

Batılılaşmak ya da kapitalistleşmek modernizmin dayatması olarak halen varlığını koruyan bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır ve görünen o ki, İdris Küçükömer'in (Küçükömer, 2006:15) dediği gibi; kapitalist olmadan Batılılaşmak (Batı'ya has kurumları içselleştirmek) mümkün olmayacaktır. Burada anlatılmak istenen şey bunun (kapitalist bir Batı toplumu haline gelmenin) iyi/zaruri ya da kötü olup olmadığı değil, çaba durum tespitine yöneliktir.

SONNOTLAR

¹ Osmanlı'daki yenilik hareketlerinin III. Selim dönemi ile mi yoksa Sened-i İttifak ile mi başladığı konusunda tartışmalar olsa da genel olarak Osmanlı'daki yenilik hareketlerinin III. Selim ile başladığı kabul edilmektedir.

² “Yeniçeriler, Ahiler, vs. lonca erbabı, tekke ve dervişleriyle beraber imparatorluğun kuruluşundan beri iç içeydi. Lonca esnafı yeniçerilere belli malları satmaktaydı. Yani yeniçerilerle lonca esnafının çıkarları beraber gözükmektedir. (Yenilik hareketlerine karşı bir

sürü başkaldırma, kazan kaldırma olayı olmuştu. Bu olaylarda yeniçeri, esnaf ve ulema işbirliği yapacaktı” (Küçükömer, 2006:38).

- ³ Sened- İttifak’ın Osmanlı’nın Manga Carta Libertatum’u olduğu yönündeki fikirler için bakınız: Küçükömer, İ. (2006), Batılılaşma Düzenin Yabancılaşması, Bağlam Yayınları, İstanbul. s.55, İlber Ortaylı Sened-i İttifak’ı gecikmiş bir Manga Carta olarak sayıyor. Bakınız: Ortaylı, İ. (2005), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınları, İstanbul. s.36 Aksi yönde görüş için bakınız: Berkes, N. (1973), Türkiye’de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınları, Ankara. s. 509-510
- ⁴ Sened-i İttifak, imzalanmasından itibaren 5 hafta sonra ayaklanma çıkmış, Alemdar Mustafa Paşa öldürülmüş ve uygulanamamıştır.
- ⁵ “İçişleri (eski Sadaret Kethüdalığı), Dışişleri (eski Reisülküttaplık), Ticaret, Maliye (eski Başdefterdarlık veya Hazine-i Amire) ve Evkaf gibi muhtelif bakanlıklar ihdas olunmuştur” (Okandan, 1977:61).
- ⁶ Meclis-i Ahkam-ı Adliye kazai fonksiyonu yerine getirmekle yükümlü bir organ olarak ihdas edilmesine rağmen daha çok yasama görevleri ile donatılmıştır.
- ⁷ Meclis-i Ahkam-ı Adliye ve Dar-ı Şuray-ı Bab-ı Ali dışında padişaha askerlik işlerinde yardımcı olmak üzere “Dar-ı Şuray-ı Askeri” adıyla bir kurum da kurulmuştur.
- ⁸ “Vaka-i Hayriye” (1926) diye de bilinen Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının ardından yerine Batılı tarzda “Asakiri Mansurei Muhammediye” adıyla yeni bir ordu kurulmuştur.
- ⁹ Ferman Gülhane’de okunduğu için bu fermana “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” da denmektedir.
- ¹⁰ Aynı yönde görüş için bakınız: Üçok, C., A. Mumcu. (1982), Türk Hukuk Tarihi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ¹¹ 1937’de II. Mahmut tarafından kurulan, yönetim işlerinde danışmanlık, devlet memurlarını yargılama ve devletle birey arasındaki uyumsuzlukları çözmek için, dânişsal ve yargısal görevleri olan Meclis-i Ahkam-ı Adliye bir süre sonra yasaların oluşturulmasında da söz sahibi oldu. 1868’de de bu kurulun yerini Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Şura-yı Devlet aldı. Divan-ı Ahkam-ı Adliye bugünkü Yargıtay’ın görevini üstlendi. Şuray-ı Devlet ise yasa, tüzük ve tasarıları hazırlamak, devlet-birey uyumsuzluklarını çözmek, bütçeyi denetlemek ve bazı konularda görüş bildirmek gibi yetkilere sahipti. Bu yönüyle Şura-yı Devlet vilayetlerden gelen temsilcilerin katılmasından dolayı temsili sisteme doğru küçük bir denemedir (Tanör, 1998).
- ¹² Islahat Fermanı Batılı devletlerin 1856 yılında Paris Konferansı öncesinde Osmanlı’yı, Rusya’nın müdahalelerine karşı korumanın ve Avrupa devletleri ailesine kabul etmenin bir şartı olarak ileri sürdükleri isteklerin Padişah Abdülmecit tarafından ısdar edilmesinden ibarettir (Tanör: 1998:95).
- ¹³ Islahat Fermanı’yla gayrimüslimlere, dinsel toplulukların kendilerini yönetmeleri için cemaat meclisleri oluşturmaları, ibadet yeri ve okul açabilmeleri, Hıristiyanların da eyalet meclislerine seçilebilmeleri, bütün okullara, devlet memurluğuna hatta askeri hizmetlere girebilmeleri, mahkemelerde şahitliklerinin eşdeğer sayılması, vergide eşitlik, mülk edinmelerine izin verilmesi gibi haklar tanınmıştır (Islahat Fermanı Metninden, Kili ve Gözübüyük, 2006:7-13).
- ¹⁴ Tanzimat Dönemi’nde yenilik hareketlerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen kanunlaştırma hareketleri “Mecelle” istisna olmak üzere genel olarak Batı’lı kanunların iktibası şeklinde gerçekleşmiş, ancak bu kanunlar da devlet yapısındaki çözülmüşlükten dolayı beklenen faydayı sağlayamamıştır.

- ¹⁵ Cemaat nizamnameleri, Islahat Fermanı'nın bir gereği olarak, cemaatlerin kendi iç yönetimlerini düzenlemek için hazırladıkları ve Osmanlı tarafından da kabul edilip yürürlüğe konulan nizamnamelerdir. Batı'da anayasa adı verilen Rum Patrikliği Nizamı (1862), Ermeni Patrikliği Nizamı (1863), Hahamhane Nizamı (1865) gibi düzenlemeler ile her millet için laik üyelerin de katıldığı genel ve bölgesel meclisler kurulmuş ve böylece meclis ve anayasa kavramları doğrudan doğruya Osmanlı pratiğine girmiştir (Tanör, 1998: 131).
- ¹⁶ Sadece erkeklerin oy kullanabildiği (m.65) Heyet-i Mebusan seçimlerinin, çift dereceli seçim sistemi şeklinde 4 yılda bir (m.69) ve gizli oy (m.66) esasına göre yapılması öngörülmekteydi (Gözler, 2004:21).
- ¹⁷ Kanun teklifleri görev alanlarına göre Heyet-i Vükela, Heyet-i Mebusan veya Heyet-i Ayan'a aitti (Kanun-i Esasi, m. 53).
- ¹⁸ Padişahın yetkileri için bakınız: Kanun-i Esasi m.7
- ¹⁹ Heyet-i Vükela'nın oluşması, görev ve yetkileri için bakınız: Kanun-i Esasi madde: 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38.
- ²⁰ Meclis padişah Abdülhamit tarafından kendisine karşı darbe yapılacağı endişesiyle 14 Şubat 1878 yılında tatil edilmiş ve II. Meşrutiyet'in ilanına, 1908'e kadar bir daha toplantıya çağrılmamıştır (Gözler, 2004:23).

KAYNAKÇA

- BERKES, Niyazi (1973), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınları, Ankara.
- BROWN, Alfred-Radcliffe (2006), "Toplumsal Yapı Üzerine", Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (ed.) Mehmet Zencirkıran, Nova, Ankara, ss. 19-29.
- ERDOĞAN, Mustafa (2003), Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte Yayınları, Ankara.
- GIDDENS, Anthony ve PIERSON, Christopher (2001), *Anthony Giddens'la Söyleşiler Modernliği Anlamlandırma*, (Çev.) Ferhat Uyrukulak vd, Alfa Yayınları, İstanbul.
- GÖZLER, Kemal (2004), Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref (1995), Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara. AYDIN, Mustafa (1997), "Zihniyet Sorunu: Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri", *Tezkire: Üç aylık Derleme*, Cilt 2, Sayı 11-12, ss. 123-152.
- GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref ve KİLİ, Suna (1982), Türk Anayasa Metinleri: 1939-1980, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- İNALCIK, Halil (1964), "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten Dergisi*, Cilt 28, Sayı 112, ss. 603-622.
- İLTER, Tuğrul (2006), "Modernizm, Postmodernizm, Postkolonyalizm: Ben-Öteki İlişkileri ve Etnosantrizm", *Küresel İletişim Dergisi*, Sayı 1, ss. 1-14.

- KAPANİ, Münci (1976), Kamu Hürriyetleri, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KARAMUSTAFAOĞLU, Tunçer (1982), Yasama Meclislerini Fesih Hakkı, AÜHF Yayınları, Ankara.
- KIRAY, Mübeccel Belih (2006), Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜKÖMER, İdris (2006), Batılılaşma Düzenin Yabancılaşması, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- NİŞANCI, Şükr (2002), 15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul.
- OKANDAN, Recai.Galip (1977), Amme Hukukumuzun Ana Hatları: Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi Birinci Kitap Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber (2005), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Alkım Yayınları, İstanbul.
- ÖZKİRAZ, Ahmet (2000), Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, A Yayınevi, Ankara.
- SOYSAL, Mümtaz (1979), Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2006), "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, (ed.) M. Zencirkıran, Nova, Ankara, ss.35-54.
- TANÖR, Bülent (1998), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- TİKVEŞ, Özkan (1982), Teorik ve Pratik Anayasa Hukuku, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İzmir.
- ÜÇÖK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet (1982), Türk Hukuk Tarihi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÜLGENER, S.Fehmi (1981a), İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Der Yayınları, İstanbul.
- ÜLGENER, S.Fehmi (1983), Zihniyet Aydınlar ve İzmler, Mayaş, Ankara.
- ÜLGENER, S.Fehmi (1981b), Zihniyet ve Din, Der Yayınları, İstanbul.
- WEBER, Max (2002), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Çev.) Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- WEBER, Max (1993), *Sosyoloji Yazıları*, (Çev.) Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.